Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEK TILIDA XUSHMUOMALALILIK KONSEPTINING LINGVOMADANIY KO`RINISHLARI

Iskandarova Quyoshoy
Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti
quyoshoyiskandarova@gmail.com

Annotatsiya.. Mazkur maqolada o‘zbek tilida xushmuomalalilik konseptining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xushmuomalalilikning milliy mentalitet, urf-odat, nutq odobi hamda kommunikativ munosabatlar bilan uzviy bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek xalqiga xos muomala shakllari, hurmat ifodalovchi til birliklari, murojaat vositalari va nutq etiketi namunalarining lingvokulturologik mazmuni ochib beriladi. Tadqiqot davomida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar asosida xushmuomalalilik konseptining milliy-madaniy ko‘rinishlari misollar orqali tahlil etiladi. Natijada xushmuomalalilik konsepti o‘zbek xalqining ma’naviy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari hamda madaniy tafakkurining muhim tarkibiy qismi ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar:xushmuomalalilik konsepti, lingvomadaniyat, nutq etiketi, kommunikativ madaniyat, milliy mentalitet, murojaat shakllari, hurmat kategoriyasi, til va madaniyat, lingvokulturologiya, o‘zbek tili.

LINGUOCULTURAL MANIFESTATIONS OF THE POLITENESS CONCEPT IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract:This article analyzes the linguocultural features of the politeness concept in the Uzbek language. The research highlights the close connection of politeness with national mentality, traditions, speech etiquette, and communicative relations. In addition, the linguocultural essence of communicative forms specific to the Uzbek people, linguistic units expressing respect, forms of address, and speech etiquette patterns is revealed. Based on the interaction between language and culture, the national and cultural manifestations of the politeness concept are examined through examples. The study concludes that the concept of politeness is an important component of the spiritual values, social relations, and cultural thinking of the Uzbek people.

Keywords:politeness concept, linguoculture, speech etiquette, communicative culture, national mentality, forms of address, category of respect, language and culture, linguoculturology, Uzbek language.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ КОНЦЕПТА ВЕЖЛИВОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация:В данной статье анализируются лингвокультурные особенности концепта вежливости в узбекском языке. В исследовании освещается тесная связь вежливости с национальным менталитетом, традициями, речевым этикетом и коммуникативными отношениями. Также раскрывается лингвокультурная сущность характерных для узбекского народа форм общения, языковых единиц, выражающих уважение, форм обращения и образцов речевого этикета. На основе взаимосвязи языка и культуры рассматриваются национально-

культурные проявления концепта вежливости на конкретных примерах. В результате исследования обосновывается, что концепт вежливости является важной составляющей духовных ценностей, социальных отношений и культурного мышления узбекского народа.

Ключевые слова:концепт вежливости, лингвокультура, речевой этикет, коммуникативная культура, национальный менталитет, формы обращения, категория уважения, язык и культура, лингвокультурология, узбекский язык.

“Jamiyat taraqqiyoti avvalo inson kapitalining sifati, uning ma’naviy va madaniy saviyasi bilan belgilanadi.” Ushbu yondashuv zamonaviy ijtimoiy rivojlanish strategiyalarida kommunikativ madaniyat va nutq etiketi masalalarining ustuvor ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Xususan, o‘zbek tilida xushmuomalalilik konsepti milliy til tizimining nafaqat leksik-semantik qatlamida, balki pragmatik va lingvomadaniy darajasida ham shakllanib, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning muvozanatini ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi xushmuomalalilik konseptining lingvomadaniy tabiatini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, nutq aktlari nazariyasi, pragmalingvistika va lingvokulturologiya kesishgan nuqtalarda xushmuomalalilikning funksional xususiyatlarini aniqlash ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida xushmuomalalilikni ifodalovchi til birliklari – murojaat shakllari, muloyimlik markerlari, modal konstruktsiyalar, evfemistik vositalar va diskursiv strategiyalarning tizimli tavsifi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilida xushmuomalalilik konseptining lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash, uning semantik, pragmatik va diskursiv ko‘rsatkichlarini tizimlashtirishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun xushmuomalalilikning nazariy asoslari tahlil qilinadi, uning milliy-madaniy determinantlari aniqlanadi hamda zamonaviy kommunikativ muhitdagi transformatsiya jarayonlari o‘rganiladi.

Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilidagi nutq jarayonida namoyon bo‘ladigan xushmuomalalilik hodisasi tanlangan bo‘lsa, predmeti uning lingvomadaniy, pragmatik va diskursiv xususiyatlarini tashkil etadi. Metodologik asos sifatida tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va diskursiv tahlil usullari qo‘llanilib, autentik nutq namunalariga tayaniladi.

Ishning ilmiy yangiligi xushmuomalalilik konseptining o‘zbek tilidagi lingvomadaniy modeli ishlab chiqilishi, uning asosiy komponentlari va funksional ko‘rsatkichlari tizimlashtirilishi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari nutq madaniyati, til siyosati, pedagogika va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonlarida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda kompleks metodlar tizimi qo‘llanildi. Tavsifiy (deskriptiv) metod orqali o‘zbek tilidagi xushmuomalalilikni ifodalovchi til birliklari aniqlanib, ularning semantik va funksional xususiyatlari tavsiflandi. Qiyosiy metod yordamida turli kommunikativ vaziyatlarda (rasmiy, norasmiy, yarim rasmiy) qo‘llaniladigan xushmuomalalilik shakllari o‘zaro solishtirildi hamda ularning differensial xususiyatlari aniqlashtirildi. Kontekstual tahlil usuli asosida esa til birliklarining real nutq jarayonida qanday pragmatik yuklama bilan qo‘llanishi o‘rganildi.

Diskursiv tahlil metodidan foydalanish xushmuomalalilikni alohida birliklar emas, balki yaxlit kommunikativ jarayon sifatida o‘rganish imkonini berdi. Ushbu yondashuv doirasida murojaat strukturalari, iltimos va taklif shakllari, minnatdorchilik va uzr bildiruvchi nutq aktlari hamda ularning kombinator modeli tahlil qilindi. Shu bilan birga, pragmatik tahlil asosida nutqning bevositalik darajasi, yumshatish strategiyalari va adresatga yo‘naltirilgan kommunikativ taktika elementlari aniqlab berildi.

Empirik baza sifatida autentik nutq materiallari tanlab olindi. Ular quyidagi manbalarni qamrab oldi: rasmiy hujjatlar va murojaatlar, ommaviy axborot vositalari matnlari, kundalik og‘zaki muloqot namunalaridan yozib olingan fragmentlar hamda ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar. Tanlangan materiallar hajmi reprezentativlik tamoyiliga asoslanib shakllantirildi va turli ijtimoiy guruhlar nutqini qamrab oldi.

Tahlil jarayonida til birliklari funksional-semantik guruhlarga ajratilib, ularning qo‘llanish chastotasi kvantitativ yondashuv asosida hisoblandi. Statistik umumlashtirish orqali xushmuomalalilik vositalarining ustuvorligi va qo‘llanish intensivligi aniqlashtirildi. Shu asosda lingvistik birliklar va kommunikativ strategiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik modeli ishlab chiqildi.

Metodologik yondashuvning muhim jihatlaridan biri sifatida lingvomadaniy interpretatsiya usuli qo‘llanilib, xushmuomalalilikning milliy qadriyatlar, urf-odatlar va ijtimoiy me’yorlar bilan aloqadorligi izohlandi. Bu esa tadqiqot natijalarining faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy-madaniy mazmunini ham ochib berishga xizmat qildi.

Shu tariqa, qo‘llanilgan metodlar tizimi o‘zaro uyg‘unlashgan holda xushmuomalalilik konseptini ko‘p qirrali lingvomadaniy hodisa sifatida tahlil qilish imkonini berdi hamda olingan natijalarning ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini ta’minladi.

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida xushmuomalalilik konsepti ko‘p qatlamli lingvomadaniy hodisa sifatida shakllanishini tasdiqladi va uni faqat nutq etiketi doirasida talqin qilish yetarli emasligini ko‘rsatdi. Aniqlangan leksik, grammatik va diskursiv vositalar o‘zaro integratsiyalashgan holda kommunikativ maqsadga xizmat qiladi hamda ijtimoiy-madaniy determinantlar bilan bevosita bog‘langan tizimni hosil qiladi. Shu jihatdan xushmuomalalilikni izohlashda faqat normativ yondashuv emas, balki pragmatik va lingvokulturologik yondashuvlar sintezini qo‘llash metodologik jihatdan asosli hisoblanadi.

Natijalar tahlili xushmuomalalilikning markaziy komponenti sifatida hurmat kategoriyasi ajralib chiqishini ko‘rsatdi. Bu holat o‘zbek jamiyatida ijtimoiy ierarxiya, yosh omili va maqomning yuqori ahamiyat kasb etishi bilan izohlanadi. Murojaat shakllarining differensiallashuvi, ko‘plik shaklining hurmat ma’nosida qo‘llanishi, evfemistik birliklarning kengligi ushbu konseptning lingvomadaniy xususiyatlarini ifodalaydi. Mazkur jihatlar boshqa tillardagi xushmuomalalilik modellari bilan qiyoslaganda o‘ziga xos milliy spesifikani namoyon etadi.

Grammatik-pragmatik vositalarning faol qo‘llanishi nutqning bevositalik darajasini pasaytirish orqali kommunikativ muvozanatni ta’minlashga xizmat qilishi aniqlangan. Modal konstruktsiyalar va yumshatish strategiyalari orqali adresatga nisbatan hurmatni ifodalash, ayniqsa rasmiy va yarim rasmiy diskursda ustuvor hisoblanadi. Bu holat pragmalingvistika nuqtai nazaridan “bilvosita nutq strategiyasi”ning ustunligini ko‘rsatadi.

Diskursiv darajadagi tahlil esa xushmuomalalilikning nafaqat til birliklari orqali, balki muloqotning umumiy strukturasi – kirish, asosiy murojaat va yakuniy etik formulalar orqali shakllanishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, minnatdorchilik va uzr bildirish aktlarining yuqori chastotasi o‘zbek nutq madaniyatida ijtimoiy uyg‘unlikni saqlashga qaratilgan kommunikativ strategiyalarning ustuvorligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, zamonaviy kommunikativ muhitda kuzatilayotgan transformatsiyalar muhokamaga alohida e’tibor qaratishni talab etadi. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarda xushmuomalalilikning qisqartirilgan va vizuallashtirilgan shakllari (emoji, qisqa formulalar) keng qo‘llanilmoqda. Bu esa an’anaviy etik modellar bilan yangi kommunikativ vositalar o‘rtasida muayyan

tafovutlarni yuzaga keltiradi. Bunday jarayonlar lingvomadaniy konseptlarning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi va ularni zamonaviy kontekstda qayta talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Natijalar va mavjud ilmiy qarashlar o‘rtasidagi solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida xushmuomalalilik asosan nutq madaniyati doirasida o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning kompleks lingvomadaniy modeli yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mazkur tadqiqot ushbu bo‘shliqni qisman to‘ldiradi, biroq xushmuomalalilikning kognitiv asoslari, interkultural kommunikatsiyadagi roli va korpus lingvistikasi asosida chuqurroq o‘rganilishi istiqbolli yo‘nalish sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013.
2. Yo‘ldoshev M. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Xudoyberganova D. Matn lingvistikasi. – Toshkent: Tafakkur, 2015.
4. Hojiyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
6. Begmatov E. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.
7. Shukurov Sh. O‘zbek tilida nutq etiketi. – Toshkent: Fan, 2010.
8. Abdurahmonov G‘. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
9. Hakimov M. Nutq madaniyati va uslubiyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
10. Yo‘ldoshev B. O‘zbek nutq madaniyati masalalari. – Toshkent: Fan, 2012.